

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

¹Сыздыкова Даметай Темербулатовна, ²Ташимова Айсулу Толеувна

¹dametai_sizdikova@mail.ru, ²a_tashimova@bk.ru

Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар, Қазақстан)

¹Syzdykova Dametay, ²Tashimova Aisulu

¹dametai_sizdikova@mail.ru, ²a_tashimova@bk.ru

Innovative Eurasian University (Pavlodar, Kazakhstan)

Аңдатпа: Мақалада ұлы ойшыл Абайдың концептуалды философиялық көзқарастарын қазақстандық қоғамды жаңғырту жағдайында, жаһандану және ақпараттық технологиялар ғасырында анықтауға, Қазақстанның рухани даму мәселелерін шешуде Абай шығармашылығының дүниетанымдық әлеуетін ашуға әрекет жасалды. Жаһандану және постиндустриалды қоғам дәуірінде адамның рухани құндылықтарын қалыптастыру маңызды, сондықтан Абай шығармашылығының барлық аспектілерін, атап айтқанда, «Қара сөздер» жұмысының материалдары негізінде авторлар «толық адам» тұжырымдамасын түсіну үшін ұлы ойшылдың философиялық және дүниетанымдық идеяларының табиғаты мен мәнін зерттеді. Абайдың кемелді адам туралы тұжырымдамасы ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға және халықтың зияткерлік ұлт ретінде рухани дамуына ықпал ететін болады. Абай жоғары адамгершілікке сәйкес келмейтін дәстүрлерді сынға алды. Ұлы ойшыл жаңа дүниетанымды, қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі барлық нәрседен түбегейлі ерекшеленетін жаңа рухани құндылықтарды негіздеді. Абай, білімге ұмтылатын, адамгершілігі жоғары адам болып табылатын, таңдау еркіндігі мен жауапкершілігін мойындайтын кемелді адамның жаңа идеясын ойлап тапты. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол», бұл осы дүниеде бағдарлана білуді және таңдау мен жауапкершілікті білуді білдіреді, Абайдың бұл сөздері ұрпақтың бағдарына айналуы тиіс.

Түйін сөздер: адам, толық адам, өмір, өлім, намыс, рухани құндылықтар.

Kіpіcne

Мақалада қазақстандық қоғамды жаңғырту жағдайында, жаһандану және ақпараттық технологиялар ғасырында ұлы ойшыл Абайдың концептуалды философиялық идеяларын анықтауға, Қазақстанның рухани даму мәселелерін шешуде Абай шығармашылығының дүниетанымдық әлеуетін ашуға әрекет жасалды. Ұлы ойшылдың философиялық қара сөздеріндегі әр сөздің дүниетанымдық әлеуеті бар, ол ұлттық сана-сезімді қалыптастырады, және халықтың интеллектуалды ұлт ретінде рухани дамуына ықпал етеді.

Қазақстан Президенті Қ. Тоқаев Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын мерекелеу туралы 2020 жылы 10 тамызда жарлыққа қол қойды, 2020 жылғы 30 мамырда Қазақстан пандемия жағдайында қарамастан әлемдік деңгейдегі ұлы ойшылдың мерейтойын атап өтті. Ағартушының бірегей мұрасы оның шығармашылығында, философиялық шығармаларында, қара сөздері мен идеяларында жатыр.

Мақала жаңа дүниетанымды, жаңа адамгершілік құндылықтарды, өмірдің жаңа принциптерін тұжырымдаған ұлы ойшыл Абайдың шығармашылығына арналған. Абай адам мәселесін тереңінен түсіну арқылы «толық адам» тұжырымдамасына сүйеніп жаңа мұраттар мен құндылықтарды дамытты.

Зерттеу әдіснамасы

Авторлар «Қара сөздер» жұмысының философиялық мазмұнын талдауға назар аударды. Бұл жұмыста рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдістер қолданылды. Авторлар абстрактіден нақтыға көтерілу, нақты тарихшылдық принципі (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихшылдық ұстанымы тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи процестің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихшылдық тарихи үрдістің мәнін, оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан жаңғыртуға мүмкіндіктер ашады.

Абайдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасу алғышарттары

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырудың алғышарттары, ең алдымен, әрине, ауызша халық шығармашылығы, ақындар, жыраулар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, афоризмдер шығармашылығы, оларды Абай өзі мазмұнды тұжырымдай білді, мәселен, «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» [1, б. 73], «Қалауын тапса, қар жанады» [1, 100 б.]. «Биік мансап – биік жартаст, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады...», «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер», «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың» [1, 110 б.].

Өмір сүретін дәуір мен уақыт адам жеке тұлғаны қалыптастырады, оның менталитетіне енеді, қолдау табады, түсінеді немесе қарама-қайшылық тудырады. Абай өмір сүрген қиын кезеңнің немесе тарихи-әлеуметтік-саяси жағдайдың серпінін жеткізу өте қиын. Абай уақыты халықтың қалыптасқан дәстүрлі өмір сүру жүйесінің ғасырлар бойы бұзылу үрдістерімен және қазақ даласында Ресей билігінің саяси ықпалының күшеюімен ерекшеленеді. Ойшыл

қазақ халқының ұлттық өзіндік ерекшелігін жоғалтқанына куә болды, осыған байланысты халықты білім алуға және ағартуға шақырды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-тарихи қайшылықтар Абайдың көзқарастарында тікелей көрініс тапты. Патшалық Ресейдің күшті орталық билігі қазақ қоғамында болып жатқан барлық үдерістерді бақылап ұстап тұрды, жергілікті халықтың пікірімен санаспай, талап қойып, шарт қойып отырды. Орыстандыру саясаты, номадтарды отырықшы өмір салтына күштеп көшіру, шаруаларды жерсіздендіру, орыс шенеуніктерінің озбырлығы – ұлы ойшылды бей-жай қалдыра алмады.

Халық мүдделерінің қорғаушысы және білдірушісі ретінде ол өзінің тарихи болашағы үшін қысымшылықпен күрескен. Абай халыққа арнаған сөзінде әділетсіздікке, жалқаулыққа және әрекетсіз болуға сын көзбен қарады. Орыс басқарушы аппаратына опасыздықпен бағынған және патшалық Ресейдің саясатын сөзбе-сөз орындаған қазақ шенеуніктерін, старшиналарын-феодалдарды айыптады.

Абай шығармашылығы кезеңінде оның көз алдында әлеуметтік-саяси әділетсіздік орын алды, қазақтар патша шығарған жарлықтардың, заңдардың бүкіл мәнін орыс тілінде толық түсінбеді, оларды үкімет әдейі қазақ тіліне аудармады. Туған қазақ тілінде мерзімді баспасөздің болмауы жергілікті халықтың сол кездегі жүріп жатқан әлеуметтік-саяси процестерді түсінбеуіне себеп болды. Тек ауқатты отбасылар үшін қол жетімді болған оқу орындарының аздығы туған халқының білім деңгейін көтере алмады. Осыған сүйене отырып Абай өз шығармаларында қазақ халқының білім, әділеттілік, сана-сезімі, даналығы рөлін көтерді.

Өте күрделі қарама-қайшы тарихи жағдайларда ойшыл халықты ана тілін ұмытпай, орыс тілін оқуға және түсінуге шақырды. Ұлт ретінде сақтанып қалу үшін қоғамда болып жатқан қазіргі үдерістерді түсіну, өз егемендігін сақтау үшін жұмылдыру, патша өкіметінің қолында қуыршақ болмау қажет болды.

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты орыс мәдениеті және батыс мәдениеті болып табылады. Абай орыс тілі мен әдебиетін зерттеді, Семей кітапханасының тұрақты келушісі болды (бұл туралы О.А. Сегізбаевтың «Қазақ философиясы» кітабында айтылған), Абай орыс, еуропалық және антика ой-шылдарының жұмыстарын оқып зерттейді еңбектерімен танысады [2]. Мұны жиырма жетінші сөз дәлелдейді (Сократ бойынша), бұл сөзде Абай Сократтың шәкірті, ғалым Аристодиммен диалогын көрсетеді, сонымен қатар Абай Гомер, Софокл, Зевксис және басқалардың есімдерін атайды. Абай Сократ сияқты өз халқын ояту үшін өзінің өмірлік миссиясын түсінеді:

Абай өз еліне сөзбен назар аударды: «жақсы мен жаманды айырмадын ғой, қалың елім, қазағым!». Ойшыл өзінің назарын өзін-өзі тануға, халықтың ақыл-ойына аударады [1, 27 б.].

Халықтың өмірі мен тұрмысы бейнеленген өлеңде ойшыл халықты адамның қадір-қасиетін түсіретін жамандықтардан арылуға, надандықпен, жалқаулықпен, ысырапшылдықпен күресуге және рухани жетілуге ұмтылуға шақырады,

адамның даму перспективаларын көрсетуге тырысады, халықтың көзін ашады. Абай өз заманының қазақ болмысын сынады, онда жалған құндылықтар шығып кетеді, ал шынайы құндылықтар қабылданбайды немесе екінші жоспарға кетеді. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғы-шарты Шығыс поэзиясы болып табылады, Навои, Фирдоуси, Шамси, Хамза шығармашылығымен кейінірек ол Конфуций, Лао цзы, Будда, Қожа Ахмет Яссауи шығыс философиясымен танысады [3].

Абайдың шығармашылық мұрасын өлеңдер, поэмалар, өсиетті сөздер, философиялық проза, аудармалар, ән әуендері ұсынады. Бұл мақаланың авторлары тек бастапқы дереккөздерді қолданды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын талдау мақала авторларының дереккөздерді зерттеуінің арқасында мүмкін болды. Бұл орайда Абайдың «Қара сөздері» атты еңбегі ерекше маңызға ие болды.

Жаһандану және постиндустриалды қоғам дәуірінде адамның рухани құндылықтарын қалыптастыру маңызды, сондықтан, Абай шығармашылығының барлық қырларын жан-жақты баяндауды талап етпей, атап айтқанда, «Қара сөздер» жұмысының материалында авторлар «толық адам» тұжырымдамасын түсіну үшін ұлы ойшылдың философиялық идеяларының табиғаты мен мәнін зерттеді.

М. Әуезовтің «Абай жолы» шығармасында Абайдың көркем бей-несі ашылды, Абай шығармашылығының философиялық идеялары Ж.М. Әбділдин, Ғ. Есім және т. б. авторлардың еңбектерінде қаралды.

Абай мінсіз адамның жаңа идеалын, білімге ұмтылатын, адамгершілігі жоғары адам болып табылатын, таңдау еркіндігі мен жауапкершілігін мойындайтын кемелді адамның келбетін ойлап тапты. Рухани сабақтастығын мойындай отырып ұлы ойшыл жаңа дүниетанымды, жаңа рухани құндылықтарды негіздеді. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол!», бұл осы дүниеде бағдарлана білуді және таңдау еркіндігі мен жауапкершілікті мойындауды білдіреді, Абайдың аталған сөздері ұрпақ бағдарына айналуға тиіс. Философиялық шығармасында XIX ғасырдағы дәстүрлі қазақ қоғамы мен отандастарымыздың кемшіліктері сынның нысаны болып табылады. Абай жоғары адамгершілікке сәйкес келмейтін дәстүрлерді сынға алды. Ұлы ойшылдың талдауы сындарлы сипатқа ие, соның нәтижесінде жалпы адамзаттық проблемалар, жақсылық, адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік, бостандық және жауапкершілік идеялары көтеріледі.

Абайдың кемелді адам тұжырымдамасының негізінде - еңбек ұғымына жаңа көзқарас жатыр. Ойшыл еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болатындығын көрсетті, Абай өз отандастарының назарын пайдалы еңбекпен айналысу және қолөнерді игеру қажеттілігіне аударды.

І.Е. Ерғали Абайды дәйексөздей отырып жазды: «Құдайдың бойында төрт қасиет бар: білім (ғылым), қайырым (рақым), әділет (ғадаләт) және құдірет. Алдыңғы үш қасиет адамның бойында да бар. Талабыңмен мұсылман болдың екен, яғни адамгершілік қасиеттері анықтаушы болу қажет [3, 237 б.].

Абайдың кемелді адамының маңызды аспектісі дінге деген жаңа көзқарас болып табылады, соқыр сенімге ол исламды ақылға қонымды зерттеуге қарсы қойды, иманды қасиетті нәрсе ретінде ғана емес, сонымен бірге оны ақылға қонымды дәлелдермен қалай қорғауға және нығайтуға болатындығын біледі.

«Қара сөздер» еңбегінде Абайдың «толық адам» тұжырымдамасының философиялық мәні

Абай Құнанбаевтың «Қара сөздері» – адамзаттың философиялық-әдеби ескерткіші. Авторлар жүргізген жұмыстың талдауы Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алатынын ашып көрсетті. Осы тұрғыда ол Шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке шақырды. Толық адам тұжырымдамасын қалыптастырудың маңызды аспектісі-танымға, білімге, ғылымға деген жаңа көзқарас. Ұлы ойшыл өзінің «Қара сөздері» атты еңбегінде білімнің, ғылымның күшін және танымның маңыздылығын көрсетті, Абайдың сөздеріне сәйкес адам тұғанда саналы болып тумайды, адам айтқан сөздеріне құлақ салып, естіп, олардың әрекетін көріп, еңбектену арқылы білімді болады. Бірізділікпен жаман мен жақсыны айыра алады. [1, 87 б.], ойшыл былай деп жазды адамның танымға құмарлығы көргенінді және естігенінді көркем бейнелер түрінде есте сақтауға жәрдемдеседі. Ғылымға шын ниетімен құмар болған жағдайда ғылым адамды сәттілікке апарды [1, 102 б.]. Абай танымға құштар адам ғылымды меңгереді деп жазған, алайда ойшылдың пікірінше, бұл жерде бір ұмтылыс жеткіліксіз, өйткені білім алу процесі жүйеге бағынуы тиіс, бұл ретте әрбір адам өзіне ғылымның не үшін қажет екенін анықтауы тиіс. Абайдың пікірінше, ғылым еңбек пен ізденісті қажет етеді. Егер адам ғылымға құмар болса, онда білімнің алшақтығын ашу мен жою – бұл рақат, ойшыл отыз екінші сөзінде жазғандай мұндай жетістіктен басқа дүниеде құнды ештеңе жоқ. Абай ақиқатты іздеу жолдарын көрсетеді, Адам құбылыстардың мәнін түсінуге тырысқан кезде ғылым мен білімді меңгереді. Ойшылдың пікірінше, ақыл мен иман адамды қозғайды, Абай, ақиқат жерден және адам оған ақылмен барады, ал шындық Алладан және адам оны сенімге қабылдайды, деп есептейді. Абай ғылымға байлық, даңқ және құрмет үшін баратындарға сын тұрғысынан қарайды, яғни пайдакүнөмдік мақсаттарды көздейді, ал егер байлық пен даңқ адамға қажырлы еңбектің нәтижесі ретінде келсе, әрине, адам тек күшейе түседі, сондықтан ойшыл, әлемдік тәртіптің мәнін түсіндіретін ғылымнан шеттету шектен тыс надандықты береді деп есептеді. Абайдың ғалымдар мен ойшылдар туралы пайымдаулары қызық, Абайдың пікірінше, ойшыл – көптеген ғылымдар саласында терең білімі бар ғалым, ол отыз сегізінші сөзінде былай жазады: әрбір ғалым ойшылдың деңгейіне көтерілуі қабілетті емес, бірақ әрбір ойшыл – ғалым болу мүмкін [1, 124 б.]. Абайға сәйкес білім мен ғылым идеалды, кемелді адам қалыптастырудың шарты мен жолы болып табылады.

Егер Абай Құнанбаевтың дүниетанымын қарастыратын болсақ, онда ол атеист емес, ол Аллаға, Пайғамбарға сенген, бірақ ол соқыр сенуші емес. Бұл туралы келесі ойларын көрсетеді, ар-ұят жоқ адамда, сенімі да болмайды, шын ниетті сенім тек қана жалғыз намаз оқуымен байланысты емес, намаз оқу мүмкін керек, бірақ түп негізінде сенімге саналы көзқарас, адалдық пен қайырымдылық болу қажет [1, 120 б.], сонымен қатар Абай өз нанымында ақылға сүйенуге ұмтылды. Он үшінші сөзінде ойшыл Аллаға қызмет етудің екі түрі бар екенін атап өтті, бірінші – дін мен сенімді қасиетті нәрсе ретінде қабылдап, сонымен бірге адам сенімді қалай қорғау және бекіту керек екендігін біледі, бұл саналы сенім. Екіншісі – молланың сөзінен немесе қасиетті кітап оқудан адам құдайдан қорқатын болады, Абайдың көзқарасы бойынша, осы жағдайды соқыр сенім, немесе дәстүрлі сенім, деп атайды [1, 81 б.]. Он екінші сөзінде, Абай былай тұжырымдайды, құдайдан қорқып жүру жеткілікті емес, адамдар әрқашан өмірде қажетті екі шартты ұмытпау керек: біріншісі – сенімнің күшіне деген сенім, екіншісі – оның мағынасын білуге деген ұмтылыс. Егер адам дін мен өмірдің мәнін түсіндім деп ойласа, сонымен бірге жетілдіруді тоқтатып алса, онда оның имандылығы ақиқатты емес [1, 80-81 бб.].

«Қазақ философиясы» кітабында авторлар Абай өзінің дүниетанымы мен дүниеқабылдауы бойынша деизмге жақын деп тұжырымдайды [4]. Осы ұстанымды негіздеу үшін, бір жағынан, Абай қоршаған әлемнің адам санасынан тыс өмір сүру ақиқатын қуаттап, қолдады деп айтуға болады, қырық үшінші сөзде ойшыл, сыртқы дүниені тану көзбен көріп, құлақпен дыбыстарды тыңдай отырып, заттарға қолымен тигізіп, мұрнымен дем алып, дәмін тілмен айқындай отырып, адам қоршаған әлем туралы түсінік алады деп жазған, сонымен қатар ол Алланың әлемді жаратуы туралы мәлімдейді, бірақ сонымен бірге Абай адамдардың белсенді қызметін көрсетеді «Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе?» [1, 118 б.].

Философияда даму материалдық және идеалды объектілердің қай-тымсыз, бағытталған, тұрақты өзгеруі болып табылады. Даму процес-терінің маңызды сипаттамасы – уақыт. Әрбір даму нақты уақытта жүзеге асырылады.

Абай Құнанбаев «Қара сөздер» еңбегінде дамыту идеясын жүзеге асыра отырып өзінің жеке бақылаулар негізінде қорытындыларын жасады деп болжауға болады, ойшыл әлемнің өзгеріп, дамып келе жатқандығы туралы жазды. Даму идеясын ойшыл табиғат туралы отыз сегізінші сөзінде былай деп айтқан: күн жерді жылытады, кейін өзендер, теңіздер мен мұхиттарды буландырады; пайда болған бу бұлттарды құрайды және игілікті жаңбырмен жерге оралады. Жер көкпен жабылады және көз қуантатын гүлдермен гүлдеп жайнайды, жемістер піседі және т.с.с. Жер адамзатты барлық оған қажетті нәрселермен байлықтарымен қамтамасыз етеді. Бұл байлықтың бәрі құдай үшін емес, адамдар үшін арналған, Алла ештеңеге мұқтаж емес деп көрсетеді. Абай осы жерде Алланың адамдарға деген сүйіспеншілігін ажырата отырып, өзара жауап беру және болашақ ұрпақ үшін табиғат пен оның байлығын сақтау адамның парызын атап өтеді [1, 117-118 бб.].

Абай шығармашылығында адам мәселесі өзекті болып қала береді. Осыған байланысты ол Шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады. Жаһандану және ақпараттық технологиялар ғасырында Абайдың гуманизм, ағарту, еңбек туралы идеялары іргелі болып табылады, өйткені осы маңызды идеялардың барлығы интеллектуалды адамның дамуының негізі болып табылады.

Идеалды адам білімге ұмтылады, ойшыл мұндай адам күніне, аптасына немесе айда бір рет бұл күндерді қалай өткіздім, білімімді арттыруға тырыстым ба, оның әрекеті пайдалы болды ма, өзіне есеп береді дейді ойшыл [1, 84 б.]. Ақылды адам – кеңестерді тыңдайды, айналасындағы әлемді танып біледі және адамдарға пайда әкелуге тырысады, ақымақ адам – мақсатсыз іс-әрекеттерді ұнатады, уақытты бос өткізеді, өмірде өзінің орнын таба алмайды деп, ұлы ойшыл анықтайды [1, 83 б.].

Идеалды адам міндетті түрде моральдық адам, жақсылық пен жамандықты ажыратады, оның болмысының (тіршіліктің) негізі еңбек болып табылады. Абай екінші сөзінде қазақтардың ескі өмір салтына сын көзбен қарады. Ұлы ойшыл замандастарының өмірін, құндылықтарын, мұраттарын сынға алды, қазақтардың өмір салтын басқа халықтардың өмір салтымен салыстыра отырып, дәстүрлі қазақ өмір сүру тәсілінің артта қалғанын көрсетті. Ұлы гуманисттің сынауы сындарлы болып табылады, ол қазақтардың дәстүрлі идеялары мен құндылықтарын сынға алып қана қоймай, оларға прогресс білдіретін жаңа пікірлерді қарсы қойды, қазақтарды қызметке, белсенділікке және жеке жауапкершілікке шақырды.

Абай «Қара сөздерінің» екінші сөзінде көптеген халықтар еңбек ету, сауда жасау қабілетімен қазақтардан озғанын атап өтті. Ойшылдың пікірінше, еңбек адамның, жеке тұлғаның қалыптасуында үлкен маңызға ие, еңбек – адам болмысының негізі, оны Абай өте жақсы түсінеді және ол қазақтардың санасына еңбектің жаңа түсінігін енгізуге тырысады. Абай өзінің философиялық жұмысында былай деп көрсетті, сарттың өсіре алмайтын жемісі жоқ, сауда жасамайтын елді таба алмайсың, ол жасай алмайтын нәрсе жоқ. Ойшылдың көзқарасы бойынша, пайдалы жұмыс үшін сарттар бір-бірін байқауға алуға тырыспайды, сондықтан олар қазақтардан гөрі бірлескен. Орыстар келгенде, сарттар орыстардан өздеріне қолөнерін қабылдап, бізден озып кетті деп есептейді Абай. Көптеген байлық, шынайы тақуалық, шеберлік және сыпайылық – бәрін сарттан табуға болады деп қорытындылайды ойшыл.

Абайдың ескертуі бойынша, ноғайлар – солдат та бола алады, кедейлікке де шыдайды, қайғыға да төзімді және дінді де құрметтейді. Олар терлеп жұмыс істей алады, байлықты қалай табуға және сән-салтанатта қалай өмір сүруге болатындығын біледі деп тұжырымдайды [1, 68 б.]. Абай бекершілікті, қорқақтықты, өзімшілдікті, бекершілікті, жалқаулықты сынға алды, он төртінші сөзінде ұлы ойшыл ар-намысын жоғалтқан және ұят сезінбейтіндерді, өлшем сезімін жоғалтқан адамдарды адам деп айту қиын екенін атап өтті. Ойшыл үшін ең бастысы-кемелді адамның «толық адам» болып қалыптасуындағы ру-

хани қасиеттер болып табылады. «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [1, 82 б.].

Ұлы ойшылдың «толық адам» тұжырымдамасын қалыптастырудың маңызды аспектісі еңбек тұжырымдамасына жаңа көзқарас болып табылады. Бір жағынан, Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмір үшін құрал, оның болмысының негізі ретінде де түсінді, сондықтан жиырма бесінші сөзінде Абай бұл туралы былай жазған, «адам бір кесек нан туралы алаңдамаса, ол білім мен мәдениеттің қажеттілігін сезінеді және балаларына осы ұмтылысты оятып тәрбиелейді» [1, 92 б.]. Абайдың көзқарасы бойынша, еңбек – адам болмысының негізі және «толық адам» қалыптасуында үлкен маңызға ие болып тұр.

Он төртінші сөзінде Абай жүреппен туылатын адамгершілік (адамсүйгіштік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атап өтеді.

Отыз сегізінші сөзінде Абай «шынайы сенуші адам үш қасиетке: білімге, адалдық пен жанашырлыққа ие болуы керек» деп жазды [1, 128 б.], сонымен қатар ол үш нәрседен аулақ болу керек екенін көрсетеді – бұл надандық (білімнің болмауы), жалқаулық (бастаманың болмауы, қорқақтық) және зұлымдық (адамгершілікке қарсы, адамдарға жамандық жасауға бейім). Бұл жамандықтарды қалай жоюға болады және оларға не қарсы тұруға болады? Ұлы ойшыл және гуманист – жамандықтарды жою жолдары ретінде – туған халқына деген сүйіспеншілік пен білімді анықтайды, олар әділеттілікке қол жеткізуге көмектеседі Абай былай деп жазды: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадалат, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ» [1, 142 б.]. Сонымен қатар, ұлы ойшыл адамның таңдау еркіндігі мен адамның жауапкершілігін мойындады. Ж.М. Әбділдин былай деп жазды: «Абай ұлы гуманист ретінде адам бостандығын, адам таңдау еркіндігін, адам жауапкершілігін мойындайды» [5, 295 б.]. Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін және он сегізінші сөзінде бір адамның екіншісінен немен ерекшеленетінін атап өтеді, ол рухани қасиеттерді – бұл ақыл, эрудиция, намыс және сүйкімділік деп атайды.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев өз мақаласында кемелді адам мәселесіне ғалымдардың назарын аударады. Абай бойынша «идеалды адам» – тұтас, өнегелі, жан-жақты адам. Жаһанданудың заманауи процестерінде Абайдың адам идеясы өте өзекті, сондықтан қазіргі заманғы тұлға жаһандық құндылықтардың ықпалына түсе отырып, ең алдымен адамгершілікті, еңбекқор, ағартушы болып қалуы керек. Абай көзқарасына сәйкес білім – жетудің құралы емес, ол-адам дамуының мақсаты [6].

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзі-нің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында ойшыл мұрасының қазіргі ұрпақ үшін пайдасын атап, былай деп жазады: «Егер біз ұлттық санамызды жаңғыртып, бәсекеге қабілетті ұлт ретінде дамытқымыз келсе, онда Абай шығармаларын мұқият зерттеп, ұғынуымыз керек... Тек өз дәуірін ғана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның бетін әлемге ашқан Абай ұлттық арманның жетекші жұлдызы болып табылады» [6].

Осылайша, ұлы ойшыл ағартушылық, ақыл-ой және білім идеясын адам өмірінің негізгі принциптері ретінде жаңаша қарастырады, олар арқылы кемелді адам өмірінің барлық жақтарын анықтайды.

Қорытынды

Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Бұл тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке, таңдау еркіндігіне шақырды және қазақтар міндетті түрде ағартылған халық болуы керек. Абайдың көз-қарасы бойынша адамның мәні – махаббат, әділеттілік және жан сезімі болып табылады [1, 142 б.]. Адамдар осы бастамаларсыз өмір сүре алмайды. Абай жүрекпен туылатын адамгершілік (адамға сүйіспеншілік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмірдің құралы, оның болмысының негізі ретінде де түсінді.

Абайдың дүниетанымы өте мазмұнды, қазіргі замандастары үшін ерекше. Ғасырлық алшақтыққа қарамастан, ойшыл көтерген мәселелер әлі де орын алуы тиіс. Абайдың көзқарастары күрделі әлеуметтік-тарихи жағдайларда, бір жағынан, орыс ағартушылығының ықпалымен, екінші жағынан, қазақ зиялыларының егемендік үшін ұлт-азаттық күресі, үшінші жағынан, патшалықтың қатаң отаршылдық саясатының ықпалымен қалыптасты.

Жаһандық үдерістерде трансформацияланып, ақпараттық технологиялардың ықпалымен қазіргі қоғам ұлттық сана-сезімінен, қоғам ұлттық өзгешелігінен және халықтың ынтымақтастығынан айырылмау тиіс. К. Тоқаев Абайдың философиялық көзқарастарына негізделе отырып, халық бәсекеге қабілетті, өзін-өзі қамтамасыз ете алатын ел ретінде дамуға тырысу қажет. Бірлік егеменді ел дәрежеде дами отырып, қоғамдық сананы жаңғыртуға бағыттайтын серпін ала отырып, заманауи шарттарына сәйкес болу қажет [6].

Шығыс пен батыстың ұлы ғалымдарының еңбектерін зерттеу және ойларын құрметтеу, Абай отандық халық тарихында алғашқылардың бірі болып Шығыс пен Батыс идеяларының синтезін жүзеге асырды. Абайдың гуманистік идеялары көп жылдан кейін де ақпараттық технологиялардың арқасында ғылыми танымның барлық мүмкіндіктеріне ие, толеранттылық пен мәдениетаралық диалогқа ұмтылуы тиіс қазіргі ұрпаққа өз үлесін қосады.

Өкінішке орай, Кеңес заманында кеңестік идеологиялық конъюктура үшін, отандық ғылымда Абай өз еңбектерінде көтерген барлық құндылықтарды лайықты түрде көрсетуге мүмкіндік болмады. Демек, қазіргі ұрпақ қазіргі заман аясында ойшылдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын қайта бағамдап, халық пен тұтастай мемлекеттің прогрессивті дамуы үшін Абайдың нақыл сөздерін зерделеу қажет.

Абай осы дүниеде адамның мәртебесін айқындай отырып, адамның ақыл-ойы, эрудициясы, ар-намысы мен сүйкімділігі әдемі әрі күшті ететінін, ол руханиятқа, білімге, білім мен мәдениетке бағдарланатынын атап өтті.

Әдебиет тізімі

1 Абай Кунанбаев. Қара сөз. Книга слов. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 264 с.

2 Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.

3 Ергали И.Е. Философия как духовная деятельность. – Алматы: Акад. гос. службы при Президенте РК, 2003. – 283 с.

4 Алтаев Ж. Казахская философия / Ж. Алтаев, А. Касабек, А. Масалимова. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 180 с.

5 Абдильдин Ж.М. Философия, логика, диалектика: Доклады на Всемирных конгрессах по философии и международных конференциях. – Алматы: Ғылым, 2002. – 310 с.

6 Тоқаев Қ. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан [Электрондық ресурс]. – 2020. – URL: <https://qamshy.kz/article/54795-toqaev-maqalasy-abay-dgane-XXI-ghasyrdaghy-qazaqstan> (қаралған күні: 09.01.2020).

Transliteration

1 Qūnanbaev Abai. Qara söz. Kniga slov [Black Word. Book of Words]. – Semey: Abay International Club, 2001. – 264 s.

2 Segizbaev O.A. Kazahskaya filosofiya XV – nachala XX veka [Kazakh Philosophy of the XV-early XX Century]. – Almaty: *Ǵylym*, 1996. – 472 s.

3 Ergali I.E. Filosofiya kak duhovnaya deyatelnost [Philosophy as a Spiritual Activity]. – Almaty: Akademiya gosudarstvennoi slujby pri Prezidente RK, 2003. – 283 s.

4 Altaev Zh., Kasabek A., Masalimova A. Kazahskaya filosofiya [Kazakh Philosophy]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 180 s.

5 Abdildin Zh.M. Filosofiya, logika, dialektika: Doklady na Vsemirnyh kongressah po filosofii i mezhdunarodnyh konferenciayah [Philosophy, Logic, Dialectics: Presentations at World Congresses on Philosophy and International Conferences]. – Almaty: *Ǵylym*, 2002. – 310 s.

6 Toqaev Q. Abai zhāne XXI ǵasyrdaǵy Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in the XXI Century] Available at: <https://qamshy.kz/article/54795-toqaev-maqalasy-abay-dgane-XXI-ghasyrdaghy-qazaqstan> (қаралған күні: 09.01.2020).

Сыздыкова Д.Т., Ташимова А.Т.
«Толық адам» Абая в век глобализации

Аннотация. В статье предпринята попытка выявить философские идеи великого мыслителя Абая в условиях модернизирующего казахстанского общества, в век глобализации и информационных технологий и раскрыть мировоззренческий потенциал творчества Абая в решении проблем духовного развития Казахстана. В эпоху глобализации и постиндустриального общества важно формирование духовных ценностей человека, поэтому, не претендуя на исчерпывающее освещение всех аспектов творчества Абая, а именно, на материале работы «Слова назидания», авторы исследовали природу и сущность философско-мировоззренческих идей великого мыслителя для понимания концепции «толық адам». Данная концепция совершенного человека будет способствовать формированию национального самосознания и духовного развития народа как интеллектуальной нации.

Абай подвергал критике традиции, которые не соответствовали высокой нравственности. Великий мыслитель обосновал новое мировоззрение, новые духовные ценности, которые в корне отличаются от всего, что было в традиционной культуре казахов. Абай разработал новый идеал совершенного человека, который стремится к знанию, является высоконравственным человеком, признает свободу выбора и ответственности.

Нравственный кодекс великого гуманиста: «Адам бол», что означает умение ориентироваться в этом мире и умение выбора и ответственности, Данные слова Абая должны стать ориентиром поколений.

Ключевые слова: человек, «толық адам», жизнь, смерть, честь, духовные ценности.

Syzdykova D., Tashimova A.
Abay's «Tolyk Adam» in the Age of Globalization

Abstract. The article attempts to identify the philosophical ideas of the great thinker Abai in the conditions of the modernizing Kazakh society, in the age of globalization and information technologies, to reveal the ideological potential of Abai's creativity in solving the problems of spiritual development of Kazakhstan. In the era of globalization and post-industrial society, it is important to form spiritual values of a person, so without claiming to cover all aspects of Abai's work, namely, on the material of the work "Words of Edification", the authors investigated the nature and essence of the philosophical and ideological ideas of the great thinker to understand the concept of "tolyk Adam". This concept of the perfect person will contribute to the formation of national self-consciousness and spiritual development of the people as an intellectual nation.

Abai criticized traditions that did not correspond to high morals. The great thinker founded a new worldview, new spiritual values, which are fundamentally different from everything that was in the traditional culture of the Kazakhs. Abai developed a new ideal of a perfect person who strives for knowledge, is a highly moral person, and recognizes freedom of choice and responsibility.

The moral code of the great humanist: "Adam bol", which means the ability to navigate in this world and the ability to choose and take responsibility, these words of Abai should become a reference point for generations.

Key words: man, «full man», life, death, honor, spiritual values.